

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Василькова Ольга Іванівна

УДК 377.1 : 316.468

**Динаміка неформального лідерства
в навчальній групі ПТУ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України

БЕХ Іван Дмитрович,

Інститут проблем виховання АПН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

РИБАЛКА Валентин Васильович,

Інститут педагогіки і психології
професійної освіти АПН України,
завідувач відділом психології трудової
і професійної підготовки;

кандидат психологічних наук, доцент

БУЛАХ Ірина Сергіївна,

Національний педагогічний університет

імені М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології.

Провідна установа: Слов'янський державний педагогічний університет,

Міністерство освіти і науки України, кафедра психології, м. Слов'янськ.

Захист відбудеться “ 16 ” червня 2004 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 11 ” травня 2004 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми: Стратегічними завданнями реформування освіти в Україні є розбудова національної освіти, формування освіченої творчої особистості, забезпечення пріоритетності розвитку людини, гуманізм, демократизація, пріоритетність суспільних та духовних цінностей, розв'язання яких вимагає цілеспрямованого впливу на учнів, особливо професійно-технічного училища (ПТУ), які мають свою специфіку.

Процес професійного становлення особистості в умовах навчання в ПТУ та придбання нею соціальної зрілості не може бути успішним без урахування чинних соціально-економічних особливостей, знань психологічних механізмів професійного становлення.

Згідно з теорією діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин, спільна діяльність виступає як колективоутворюючий фактор. Відповідно до цього положення, цілеспрямоване формування навчальної групи у процесі навчання повинно здійснюватися, перш за все, на основі взаємодії учнів. Взаємозв'язок особистісних рис, властивостей та громадсько-соціальних умов життєдіяльності дозволяє кожному учню посісти своє певне місце, набути свого статусу у колективі. Особливо важливою ця проблема стає у підлітковому та юнацькому віці, в якому власне і знаходяться учні ПТУ. Цінності, які складають глибинний фундамент соціально-значущої діяльності в ці роки, утворюють внутрішньогрупові переваги і вибір будь-кого з членів групи за ознакою референтності. У свою чергу, групова структура престижу й статусу її членів визначає так званих лідерів та аутсайдерів колективу.

Лідер - це особистість, за якою всі інші члени групи визнають право брати на себе найвідповідальніші рішення, які торкаються їхніх інтересів, і визначають напрямок і характер діяльності всієї групи (Н.С.Жеребова, Я.Л.Коломінський, Р.Л.Кричевський). Ефективна діяльність групи, в першу чергу, залежить від того, які стосунки сформуються між офіційним і неофіційним лідером чи лідерами. Знаючи про реально укладені міжособистісні відносини в групі, педагог набуває можливості зорієнтувати їх у потрібному йому напрямку. З іншого боку, відповідно до своїх ділових та особистісних якостей, лідер групи спроможний допомогти педагогові у навчально-виховному процесі. Отже, дослідження загальної картини структури і динаміки розвитку навчальної групи не може бути продуктивним без чітких уявлень про основні соціально-психологічні характеристики лідерів.

Розвиток групової динаміки в психології малих груп пов'язаний, перш за все, з ім'ям К.Левіна. Ще у 1939 році він прийшов до висновку, що кожен член групи визнає свою залежність від інших членів. У нашій державі перші дослідження лідерства було проведено у 20-30-х роках минулого століття. Вони, в основному, торкалися лідерства у дитячих колективах. Підкреслювалася велика роль

лідерів у плані розвитку й становлення групових взаємовідносин (Є.А.Аркін, П.П.Блонський, Л.М.Войтоловський, А.І.Залужний). В наступні роки у психології підвищується інтерес до цього кола проблем. З одного боку, таке явище було пов'язано із розвитком концепції колективу (В.І.Зацепін, С.О.Лозинський), з другого, – практичними потребами суспільства (А.В.Петровський, Л.І.Уманський). З'явилася велика кількість робіт з проблеми співвідношення лідерства та керівництва (А.І.Баштинський, А.І.Вендов, В.Д.Гончаров, Б.Д.Паригін,), розроблюється традиційний для нашої психології напрямок – лідерство у дитячих та юнацьких колективах (Л.В.Артемова, І.П.Волков, Я.Л.Коломінський,), ставиться завдання критичного осмислення робіт зарубіжних психологів (Н.С.Жеребова). Автори приходять до висновку, що на сьогодні існуючих матеріалів недостатньо для побудови задовільної картини динаміки групового лідерства.

У педагогічній та віковій психології до теперішнього часу залишаються відкритими питання щодо механізмів висування того чи іншого учня в позицію лідера групи та його впливу на інших членів навчального колективу; поки що не з'ясована динаміка лідерства у навчальній групі; психолого-педагогічна практика ще недостатньо оснащена надійними психодіагностичними методиками виявлення неформальних лідерів і сучасними корекційно-виховними методами впливу на учнів через лідера навчальної групи.

Актуальність проблеми лідерства у педагогічній та віковій психології визначається невідповідністю рівня розробки проблеми потребам сьогодення. Тому дослідження закономірностей, механізмів та процесуальних характеристик лідерства в ПТУ є важливим для корекції міжособистісних відносин учнів. Своєрідність навчальної групи ПТУ полягає в тому, що вона є проміжною ланкою між шкільним класом і виробничим колективом. В структуру її діяльності входять два види: навчальна і виробнича. Така суспільно-корисна діяльність в цих умовах має свої особливості. Актуалізація особистості у процесі виробничої діяльності суттєво впливає на систему міжособистісних відносин учнів (В.М.Васильков, В.В.Рибалка, Н.А.Побірченко). Органічний сплав навчальної та виробничої діяльності в рамках групи ПТУ надає широкі можливості для міжособистісного спілкування і різнобічного прояву кожної особистості. Отже, соціальна значущість проблеми та недостатнє вивчення саме цього її аспекту й обумовили вибір теми дисертаційного дослідження “Динаміка неформального лідерства у навчальній групі ПТУ”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження входить до плану науково-дослідних робіт Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України й виконане в рамках наукової проблематики лабораторії методології й теорії психології, затверджене вченою радою Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (протокол № 2 від 30 січня 1996 року) та координаційною радою з психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол № 7 від

24 червня 1997 року).

Об'єкт дослідження – лідерство як феномен навчальної групи.

Предмет дослідження – динаміка неформального лідерства у навчальній групі ПТУ.

Мета дослідження – В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що лідерство як соціально-психологічний феномен навчальної групи тісно пов'язане з загальним поетапним розвитком учнівського колективу. У навчальній групі можливі різні напрямки впливу лідерів на членів групи. Механізмом висунання особистості в позицію лідера є “ціннісний” обмін. Динаміка неформального лідерства пов'язана з етапами розвитку групи. Функціонування групи буде більш успішним за умови створення в ній структури керівного ядра згідно з усіма напрямками впливу лідерів на групу.

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези були визначені такі **завдання дослідження**:

1. Визначити структуру міжособистісних відносин учнів навчальної групи ПТУ.
2. Обґрунтувати механізм висунання особистості в позицію лідера навчальної групи; описати “портретні” характеристики лідерів різних типів.
3. Виявити динаміку розгортання лідерства в навчальній групі та з'ясувати основні причини змінювання структури лідерства у процесі професійного навчання учнів в ПТУ.
4. Розробити та апробувати концептуальну модель структури керівного ядра навчальної групи ПТУ.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: Закон про освіту; Державна національна програма „Освіта (Україна ХХІ століття)”; положення гуманістичної психології про сутність особистості та активізацію особистісного потенціалу (К.Роджерс, А.Маслоу); вітчизняні концептуальні положення розвитку та формування особистості (Б.Г.Ананьєв, О.Г.Асмолов, І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Л.С.Виготський, Т.В.Говорун, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, В.В.Рибалка, С.Л.Рубінштейн, В.А.Семиченко, О.В.Скрипченко, В.В.Тарасун, Н.В.Чепелева); системний підхід до становлення особистості (Н.Л.Коломінський, П.В.Лушин, В.О.Моляко, В.І.Носков, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько, Л.І.Фомічова); теорія діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин (І.С.Булах, Л.В.Долинська, А.В.Петровський); розробки в галузі психодіагностики та психокорекції (Л.Ф.Бурлачук, І.В.Дубровіна); класичні теорії лідерства (Р.Бейлз, Р.Стогділл, Ф.Фідлер, Г.Хомманс).

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс **методів дослідження**: аналіз психолого-педагогічної наукової літератури, класифікація, систематизація та узагальнення отриманої інформації; спостереження, анкетування, бесіди, стандартизовані опитувальники, психодіагностичні методики вивчення особистості, психолого-педагогічний експеримент (констатуючий та формуючий),

активне соціально-психологічне навчання, статистичні методи обробки отриманих даних.

База дослідження. Дослідження проводилося на базах ПТУ № 118, 23, 9 міста Донецька. Всього дослідженням було охоплено 540 учнів чоловічої статі, 16-19- річного віку. У лонгітудному дослідженні прийняли участь 450 осіб, у констатуючому експерименті – 90, а у формуючому - 45. Відповідно до поставлених завдань дослідження проводилося в три етапи (пошуковий, дослідно-експериментальний, узагальнюючий) впродовж 1997 – 2002 років.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- вперше визначено особливості виникнення, розвитку та функціонування лідерства як соціально-психологічного феномену навчальної групи ПТУ стаціонарного типу. Обґрунтована та експериментально перевірена концептуальна модель структури керівного ядра навчальної групи ПТУ у складі трьох типів лідерів (інтелектуального, емоційного, практичного);

- удосконалено методичні підходи до вияву та опису “портретних” характеристик лідерів різних типів;

- розширено та поглиблено поняття сутності, природи, механізмів і закономірностей феномену лідерства в навчальній групі ПТУ;

- теоретично обґрунтована та розроблена програма психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи ПТУ.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що створена автором система вияву лідерів у навчальних групах ПТУ може бути широко використана інженерно-педагогічними працівниками при вивченні структури групи і визначенні її активу. Впровадження концептуальної моделі структури керівного ядра навчальної групи в навчально-виховний процес значно розширює можливості інженерно-педагогічних працівників з питань психологічної корекції міжособистісних відносин учнів, формування основ учнівської самоорганізації та учнівського самоврядування, оптимізації процесу професійного навчання через активізацію лідерів. Розроблені методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи, які використовуються інженерно-педагогічними працівниками ПТУ № 9 міста Донецька. На матеріалах дисертації розроблені і викладаються автором спецкурси „Особливості психолого-педагогічної роботи з „важкими” підлітками” та „Психолого-педагогічні аспекти роботи з обдарованою дитиною” для педагогів-організаторів шкіл і позашкільних навчальних закладів на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти. Результати дослідження також використовуються в діяльності кафедри соціальної психології Донецького інституту ринку та соціальної політики при проведенні лекцій і практичних занять зі студентами з

курсів „Соціальна психологія”, „Основи психологічного консультування”, „Проблеми психології важковиховуваних дітей” та при виконанні студентами курсових і дипломних робіт.

Особистий внесок автора полягає у теоретико-методологічному визначенні та експериментальній перевірці особливостей функціонування феномену лідерства в динаміці професійного навчання учнів ПТУ, створенні та апробації у навчальному процесі системи роботи із стимулювання розвитку особистісно-значущих проявів самоактуалізації лідера навчальної групи ПТУ, розробці методичних рекомендацій щодо психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи. У спільних публікаціях „ Проблема дослідження та використання неформального учнівського лідерства у виховній діяльності педагога” і „Особливості психолого-педагогічної роботи з „важкими” підлітками” використані ідеї та результати, які належать автору.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалися комплексним використанням методів і методик, адекватних меті та завданням дослідження, методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, оцінно-якісним та кількісним аналізом одержаних даних, результативністю стимулювання процесу самоактуалізації лідерів навчальних груп ПТУ, використанням методів математичної статистики.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Матеріали дослідження доповідалися і отримали схвалення на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: „Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості” (Дрогобич, 1998), „Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді” (Київ, 1999), на п’ятих Костюківських читаннях „Психологія на перетині тисячоліть” (Київ, 1998); на Міжнародних науково-практичних конференціях: „Роль науки, релігії та суспільства в формуванні моральної особистості” (Донецьк, 1999), „Методологічні проблеми розвитку бізнес-освіти” (Донецьк, 2002), „Динаміка наукових досліджень 2003” (Дніпропетровськ, 2003); на засіданнях лабораторії методології та теорії психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (1997-1999 рр.). Результати дисертаційного дослідження впроваджуються в навчально-виховний процес Донецького інституту ринку та соціальної політики (довідка про впровадження № 1/157 від 29.09.2003 р.), в діяльність кабінету позакласної та позашкільної роботи Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 175 від 06.10.2003 р.), в практику відділу соціальної роботи Донецького обласного центру соціальних служб для молоді (довідка про впровадження № 595 від 08.10.2003 р.), в практичну діяльність відділу виховної роботи та позашкільних закладів Головного управління освіти і науки Донецької обласної держадміністрації (довідка про впровадження № 112 від 15.04.2003 р.), в діяльність інженерно-педагогічних працівників ПТУ № 9 міста Донецька (довідка про впровадження № 23 від 16.02.2004 р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 13 публікаціях автора, серед яких 6 статей у наукових фахових збірниках та журналі, затверджених переліком ВАК України, матеріали конференцій, навчальний посібник, затверджений Міністерством освіти України (лист МО України № 279 від 27.02.1998 р.).

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, 3 розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних літературних джерел (286 найменувань), 5 додатків. У дисертації вміщено 29 таблиць та 14 рисунків на 24 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 203 сторінках комп'ютерного тексту (загальний – на 255 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обгрунтовано актуальність проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета, гіпотеза та завдання дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, особистий внесок автора, наведені дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі „Теоретико-методологічні аспекти дослідження лідерства” представлено дані теоретичного аналізу наукової літератури з проблем виникнення, розвитку та функціонування лідерства як соціально-психологічного феномену малої групи. Показано, що пошук детермінант лідерства здійснюється впродовж останніх семидесяти років. Накопичено великий фонд емпіричних матеріалів, що багаторазово породжувало надію на принципове розв'язання цієї проблеми. Першу серію таких надій та розчарувань викликала ще у сорокових роках, так звана, теорія „рис лідерства”, яка базується на уявленні про те, що лідери є носіями певних психологічних якостей і вмінь, притаманних лише їм (С.Бірд, Є.Богардус, А.Винзель). Проте, незабаром, у працях Р.Стогдилла, К.Бірма, Д.Манна та інших було зазначено, що поки що відсутні серйозні наукові дані, які б давали змогу вважати, що лідерами стають люди, які володіють певними особливими рисами. Пошуки детермінант лідерства як психологічного феномену зміщуються у галузь вивчення групових взаємовідносин. Виникає теорія „лідерства як функції групи” (Г.Хоманс), в якій лідер розглядається як особа, яка найбільшою мірою відповідає соціальним очікуванням групи. Але ця теорія також не мала доказового характеру.

Найбільш поширеною у зарубіжній соціальній психології є теорія „лідерства як функції ситуації” (Р.Бейлс, Т.Ньюком, А.Хейр). На думку її авторів, лідерство - це не стільки функція особистості або групи, скільки результат різноманітного впливу різних факторів під час входження людини до несхожих ситуацій.

Наприкінці 1960-х років з'являється так звана „інтеракціоністська” теорія або „синтетична теорія лідерства”. Представники цього напрямку (С.Греєн, Дж.Давіс) приходять до висновку, що лідерство – це частково функція рис, яка сприймається послідовниками, а частково - функція специфічних

ситуацій, і ці дві змінні взаємодіють між собою. Ф.Фідлер та інші американські психологи зробили спробу розробити „операціональну” модель лідера, в якій ефективність групової діяльності залежить від того, наскільки стиль лідера відповідає даній ситуації. Проте, на думку А.В.Петровського, вказані показники недостатні для такого розуміння. У запропонованій моделі відсутня третя змінна - рівень розвитку групи, який визначається ступенем діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин.

В цілому, зарубіжний підхід до проблеми лідерства характеризується великою кількістю емпіричних досліджень і відсутністю єдиної теоретичної концепції лідерства, яка б розкривала цілісну структуру і динаміку цього процесу.

Суттєвою відмінністю дослідження проблеми лідерства радянського періоду є аналіз цього феномену у реальних соціальних групах. У багатьох роботах (Л.Н.Войтоловський, Д.Б.Ельконін, Г.Фортунатов) автори намагаються запровадити типології лідерів, а також обґрунтувати розвиток групи. З'являється велика кількість досліджень, пов'язаних з проблемою співвідношення лідерства й керівництва, (Г.К.Ашин, В.І.Зацепін, Б.Д.Паригін); розробляється традиційний напрямок вивчення лідерства у дитячих та юнацьких колективах (І.П.Волков, Я.Л.Коломінський, О.С.Чернишов); приділяється велика увага методологічним питанням визначення понять лідер, лідерство, стильові особливості тощо (О.А.Єршов, Н.С.Жеребова, Р.Л.Кричевський). У більшості робіт вказується на те, що лідером групи може бути лише така особистість, яка знає, як здійснювати ту чи іншу дію і може активізувати інших на її виконання (І.П.Волков, Н.С.Жеребова, Т.Є.Коннікова). Таким чином, психологія лідерства розглядає потенційні індивідуальні можливості особистості як одну з основних частин ситуації, в якій перебуває група. У зв'язку з цим, для з'ясування механізмів закріплення особистості у статусі лідера, необхідно знати динаміку лідерства.

Перспективним напрямом визначення механізмів динаміки лідерства, на нашу думку, є теоретична модель лідерства, запропонована Р.Л.Кричевським. У ній відображена ідея психологічного „ціннісного” обміну членів групи у їх міжособистісній взаємодії. Припускається, що ціннісні характеристики індивідів (значущі властивості особистості, її спрямованість, уміння, досвід і таке інше) ніби обмінюються на авторитет і визнання групою. Спостерігаючи динаміку лідерства у спортивних командах, В.І.Рум'янцева, а потім О.І.Баштинський показали, що у групах тимчасового типу відзначається лише слабка динаміка лідерських ролей, що пов'язано з незначною тривалістю функціонування спортивних тренувальних груп.

Наведеними вище джерелами практично обмежується література щодо динаміки розвитку лідерства у колективах стаціонарного типу. Набагато більше робіт присвячено питанням соціально-психологічної теорії малих груп, в яких лідерство розглядається як фактор детермінації відносин у навчальних групах і виробничих колективах (Є.А.Аркін, Л.В.Артемова, Б.А.Березін,

В.П.Казмиренко, Я.Л.Коломінський, А.В.Петровський, А.А.Русалинова, Ю.В.Янотовська).

Більшістю дослідників приймається ідея про те, що лідерство - це феномен, який змінюється у часі та тісно пов'язаний із загальним поетапним розвитком групи, динамікою найважливіших сфер її життєдіяльності (О.М.Дубовська, Р.Л.Кричевський, І.Н.Логвінов). Проте, на сьогодні відсутнім є досвід розгорнутого дослідження даної проблеми у стаціонарних колективах, що й зумовило вибір теми цієї дисертації.

У другому розділі „Емпіричне дослідження динаміки неформального лідерства у навчальній групі ПТУ” представлено теоретичне та методичне обґрунтування методів дослідження, соціально-психологічну характеристику навчальних груп та особистісні характеристики лідерів різних типів.

Виявлення лідерів навчальних груп здійснювалося за методикою „Вимірювання комунікативної дистанції” А.Н.Андрєєва, М.О.Мдивані, Ю.Я.Рижонкіна, в якій комунікативна сторона спілкування учнів розглядалася як інформаційний обмін між індивідами. При цьому одиницею комунікативного акту є передача і прийом інформації як єдиного нерозривного процесу. Такий підхід дозволяє, з одного боку, з'ясувати внесок у спілкування кожного з партнерів (в першому випадку суб'єкт виступає комунікатором, у другому - реципієнтом), з іншого боку, - визначити позицію (ранг) суб'єкта в групі. Нами була використана комп'ютерна версія цієї методики, яка розроблена під керівництвом Ю.Б.Максименка. Методика АНК (Аналіз неформальних комунікацій) дозволяє на персональному і міжперсональному рівнях аналізу характеризувати досліджуваних за рядом показників (рівнем інформаційної активності, рівнем комунікативності, рівнем вимог групи як до комунікатора, або як до реципієнта, кількістю та рівнем напруженості спілкування) і визначити стан комунікативності групи.

Діагностика лідерів різних типів (інтелектуальний, емоційний, праксичний) проводилася за допомогою опитувальника М.В.Шахназаряна. „Портретні” характеристики лідерів навчальних груп визначалися за трьома блоками психологічних компонентів: інтелектуальним (за тестом структури інтелекту Р.Амтхауера та аналізом успішності навчання учнів); емоційним (за анкетною психоемоційного стану особистості „СУПОС-8” О.А.Мікшина й багатофакторним опитувальником 16PF Р.Кеттелла); поведінковим (за методикою дослідження мотиваційно-потребової сфери та методикою ціннісно-мотиваційної орієнтації в комп'ютерних версіях Ю.Л.Трофімова, Ю.Б.Максименка, Я.А.Бондаренка, М.М.Кадагай; методикою рольового профілю особистості П.Л.Бурєя, А.В.Казановського; тестом міжособистісних відносин Т.Лірі).

В ході лонгітюдного дослідження, на основі методики АНК, з 450 учнів (19 навчальних груп) були відібрані 122 учня з ознаками лідерства. Виходячи з нашого розуміння лідерства як соціально-психологічного феномену навчальної групи, що відбиває неформальну структуру

міжособистісних відносин учнів, ми використали три критерії вияву лідерів на персональному рівні аналізу неформальних комунікацій: активність (самого лідера та групи до нього), комунікативність (лідера та групи до нього), рівень вимог групи до лідера (як до „комунікатора” або як до „реципієнта”). На міжперсональному рівні аналізу неформальних комунікацій вияв лідерів здійснювався також за трьома критеріями: активністю міжперсональних зв’язків у групі, рівнем комунікативності об’єкта і суб’єкта діяльності та ступенем задоволеності процесом спілкування (за коефіцієнтом напруженості).

Проведений аналіз даних лонгітюдного дослідження дав можливість виділити три статусні категорії учнів у структурі неформальних комунікацій навчальної групи ПТУ: “лідери” (26,6%), “ведені” (56,7%) та “аутсайтери”(16,7%). На персональному рівні аналізу неформальних комунікацій лідери навчальних груп на 20% і 30% відрізняються від „ведених” і „аутсайдерів” за рівнем інформаційної активності; на 17% - за рівнем комунікативності ($p < 0,01$). Лідери частіше виступають у ролі комунікаторів (67%), ніж реципієнтів (33%). На міжперсональному рівні аналізу активність міжперсональних зв’язків лідерів навчальних груп знаходилась на середньогруповому рівні, і вона на 40% вище показників „аутсайдерів”. Рівень комунікативності лідера, як суб’єкта діяльності, на 16% вище, ніж у інших членів групи. Щодо рівня напруженості спілкування, то він у лідерів на 30% більше середньогрупових показників і на 40% вище показників „аутсайдерів”.

Соціально-психологічна диференціація лідерів за типами основ їх популярності та впливовості (за опитувальником М.В.Шахназаряна) показала, що 20% виявлених нами лідерів - це лідери „інтелектуального” типу, 37,2% - лідери „емоційного” типу, 34,5% - лідери „праксічного” типу, 8,3% - лідери-„універсали”. Відмічено, що різним типам лідерства властиві свої особистісні характеристики. Так, для лідерів „інтелектуального” типу провідним видом діяльності при перебуванні у ПТУ є навчання; маючи певний запас знань, вони здатні яскравіше проявити свою індивідуальність в групі. Для лідерів „емоційного” типу провідним видом діяльності виступає міжособистісне спілкування, організація відпочинку учнів. Щодо лідерів „праксічного” типу, то можливість їхнього успішного самовираження більшою мірою здійснюється в організаційній та управлінській діяльності.

Лідери різних типів мають і певні індивідуально-психологічні якості, за якими вони відрізняються один від одного. Наприклад, лідери „інтелектуального” типу достовірно відрізняються від лідерів „емоційного” типу рівнем загального й невербального інтелекту, успішністю навчання за всіма дисциплінами, актуальним психологічним станом, особистісною спрямованістю. Від лідерів-„праксіків” лідери „інтелектуального” типу відрізняються рівнем загального, вербального і невербального інтелекту, успішністю навчання, рівнем актуального психологічного стану та емоційної стійкості, показниками особистісної, колективної і ділової спрямованості. Лідери „інтелектуального” типу відрізняються від інших лідерів підвищеним рівнем інформаційної активності, вмінням слухати

інших та безконфліктно спілкуватися з товаришами. В свою чергу, лідери „емоційного” типу відрізняються від лідерів „практичного” типу добре розвиненими комунікативними навичками, підвищеною чутливістю, емоційною виразністю та відвертістю. Лідери „практичного” типу виділяються серед всіх інших лідерів практичністю, домінуванням, впевненістю, енергійністю та спрямованістю на успіх.

Якщо, згідно з концепцією ціннісного обміну, лідерство розглядати як процес міжособистісного впливу, обумовлений реалізацією цінностей, притаманних членам групи, а лідера - як члена групи, який має найбільший ціннісний потенціал, що забезпечує йому значущий вплив на групу, то правомірно вважати, що визначені нами „набори” особистісних рис у лідерів різних типів є потенційними цінностями для кожного учня. Все це є достатнім підтвердженням гіпотези про наявність у навчальній групі не одного, загального типу лідерства, а трьох досить своєрідних типів лідерів, які відрізняються один від одного своїми особистісними якостями.

Враховуючи те, що структура лідерства у навчальній групі формується в просторово-часових характеристиках, які відбивають, у першу чергу, рівень розвитку групи, на початковому етапі аналізу динаміки лідерства ми спробували визначити провідні механізми висування особистості в позицію лідера навчальної групи.

Встановлено, що у процесі групоутворення можна виділити, як мінімум, два рівні ціннісного обміну учнів, які співвідносяться з різними етапами життєдіяльності групи. Це діадний рівень, який є типовим для початкового етапу формування групи, коли вона ще не склалася як цілісне утворення. Ціннісний обмін у цей час розгортається між двома будь-якими членами групи, а за кінцевим результатом – у середині множини таких діад, утворених партнерами по групі, які приписують один одному певний соціальний статус. Другий, виявлений нами, рівень ціннісного обміну - власне груповий, який характеризує вже створену групу. В цьому випадку, однією з сторін учасниць обміну стає вже сама група як сукупний колективний суб'єкт, який визначає статус своїх членів у залежності від їх ціннісних вкладів у діяльність групи.

У нашому випадку, на першому році навчання, рівень діадного обміну складав 66% міжособистісних комунікативних зв'язків, тоді як обмін групового рівня - лише 32%; в кінці другого року розвитку групи кількість діадних зв'язків зменшилася на 50%, а на третьому році навчання інтенсивність діадного і групового рівнів ціннісного обміну стабілізується. При цьому рівень діадного обміну в порівнянні з першим роком навчання знижується на 45%, а рівень групового обміну зростає на 46%.

Отже, процес ціннісного обміну є важливою умовою структуроутворення навчальної групи. Порівняв його розгортання обумовлює послідовність перетворення групи в єдиний колектив.

Зокрема, в нашому дослідженні, на стадії внутрішньогрупового обміну в 60% - 75% випадків спостерігалася висока суб'єктивна активність учнів до одних і тих же членів групи. Разом з розгортанням ціннісного обміну відбувається і розвиток неформальних структур групи. Так, кількість лідерів від першого до третього курсу навчання зростає на 14%, кількість „ведених” - зменшується на 10%, кількість „аутсайдерів” - практично не змінюється.

У динаміці формування колективу групи (рис.1) спостерігаються певні зміни лідерів: на першому році навчання втрачають свій лідерський статус 57% учнів, на другому - 29%, на третьому - 10%. Всього за період навчання в ПТУ з первинної кількості лідерів тільки 79% зберігають своє статусне положення в групі, 21% - його втрачають. Відмічено, що з первинно обраних лідерів лише 43% були постійними лідерами групи на всіх етапах навчання, 36% - втрачали цей статус після першого року навчання, а потім, через деякий час, знов його набували. Таке трансформування

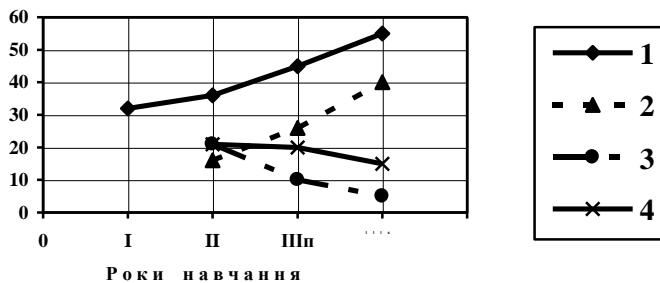

Рис. 1. Розвиток лідерства в динаміці формування навчальної групи

Примітка: 1 – кількість лідерів у групі; 2 – кількість лідерів, які зберегли свій статус; 3 – кількість лідерів, які втратили свій статус; 4 – кількість лідерів, що вперше з'явилися.

лідерських позицій у динаміці розвитку групи можна пояснити змінністю видів діяльності учнів, тобто феномен лідерства є не стільки функцією особистості або групи, скільки результатом складного і багатопланового впливу різних обставин при входженні особистості в різні навчально-виробничі ситуації. Напевно група, на різних етапах свого розвитку, висуває різні вимоги до якостей лідера. Тому ефективність керівництва залежить від того, як і наскільки поведінка лідера опосередкована ціннісним змістом діяльності групи. Спільні дії детермінують етапність і зміст групоутворення, яке характеризується зміцненням почуття спільності. Наприклад, в наших дослідженнях від першого до третього курсу навчання на 21% зростає групова згуртованість і на 39% - задоволеність учнів процесом спілкування. Водночас в розгортанні групового процесу відзначаються й певні ознаки незбалансованості міжособистісних відносин. Зокрема, комунікативна активність лідерів від першого до третього курсу падає: якщо на першому році навчання лідери більш прагнули бути

„комунікаторами” (67%), ніж „реципієнтами” (33%), то на третьому році навчання їх позиція кардинально змінюється. Такий хід подій, на наш погляд, свідчить про наявність у динаміці групоутворення деяких протиріч. Як відомо, перехід групи з одного рівня на другий відбувається нерівномірно; дуже часто цей процес йде шляхом загострення протиріч та їх подальшого вирішення (А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський), що нами й було зареєстровано на прикладі змін показників комунікативності в динаміці розвитку групи.

Аналіз розподілу лідерів різних типів при виконанні групою провідних видів навчально-виробничої діяльності (теоретичне навчання, праця в майстернях і на виробництві) свідчить про значну змінність лідерських функціональних переваг у динаміці трьохрічного навчання. Так, на початковому етапі розвитку міжособистісних відносин найбільша потреба визначалася в лідерах „емоційного” типу, в кінці навчання в ПТУ підвищилася потреба в лідерах „практичного” типу; лідери „інтелектуального” типу зберігали статусну позицію практично впродовж всього періоду навчання. Така змінність типу лідерства, на нашу думку, пов’язана зі змінами структури групової діяльності у динаміці формування колективу, коли для вирішення групового завдання вимагалися певні види групової активності.

Як свідчать отримані нами дані, динаміка лідерства визначається цілим рядом моментів, серед яких є не тільки періоди висування, розвитку та посилення лідерства, але й його спад. Часовий психологічний спад, а тим більш затухання лідерства, пояснюється наявністю складних внутрішніх процесів перебудови групової діяльності на окремих етапах професійного навчання. Визначена нами тенденція до зближення статусних позицій лідерів і ведених наприкінці навчання у ПТУ, коли спостерігається перевага групової активності над активністю лідерів, обумовлюється, на нашу думку, нівелюванням лідерів як комунікаторів, що і є відображенням однієї із стадій угасання лідерства.

У третьому розділі „Напрямки розвитку та використання лідерського потенціалу” обґрунтовано концептуальну модель структури керівного ядра навчальної групи ПТУ, її зміст і шляхи впровадження. Для формуючого експерименту контрольну та експериментальну групи становили 90 учнів (по 45 у кожній), з них – 28 неформальних лідерів.

Авторська програма психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи ПТУ містить чотири змістовні блоки: соціально-психологічний тренінг для лідерів та інших членів навчальної групи, тренінг для лідерів, програму організації самовиховання лідерів, психолого-педагогічну роботу з інженерно-педагогічними працівниками та батьками учнів. Перевага надається методам активного соціально-психологічного навчання лідерів, оскільки їх залучення до управління навчальною групою призводить до позитивного ефекту щодо розвитку учнівського колективу. З метою підвищення психолого-педагогічної компетентності інженерно-педагогічних

працівників був розроблений цикл лекцій і семінарів, а також спеціально створений тренінг педагогічного спілкування. У роботі з батьками використовувалися бесіди та тематичні виступи на батьківських зборах.

Для успішної реалізації програми розвитку учнівського колективу і лідерів ми апробували способи її організації, поєднуючи групові заняття з індивідуальним підходом. Основною формою роботи з лідерами та іншими членами навчальної групи був тренінг, спрямований на реалізацію цілей і завдань активного соціально-психологічного спілкування. Перебування у ролі „лідера” або „веденого” змушує учасників тренінгу відчувати, пережити своєрідність тієї чи іншої ролі, вийти за рамки утворених особистісних стереотипів. Під час тренінгових занять з лідерами розв’язувались конкретні завдання: розгляд різноманітних підходів до поняття „лідерство” і формування особистості лідера; створення умов для саморозкриття лідерів та самостійного пошуку ними способів вирішення особистісних психологічних проблем, активного прояву і розвитку їх інтелектуального, емоційного та поведінкового потенціалу; сприяння формуванню у лідерів практичних навичок ефективної взаємодії з членами навчальної групи, умінь встановлювати й розвивати соціальне партнерство як запоруку розвитку учнівського колективу.

Експериментальна тренінгова група комплектувалася з урахуванням виявлених у нашому дослідженні трьох різних типів лідерів: інтелектуального (27%), емоційного (40%) та практичного (33%). Базовими методами і прийомами у когнітивному, емоційному і поведінковому блоках виступали методи активного соціально-психологічного навчання, а саме – психотехнічні ігри та соціально-психологічний рольовий тренінг. При цьому одна й та сама гра виконувала декілька функцій: навчальну (розвиток загальнонавчальних умінь та навичок), комунікативну (об’єднання колективу учнів, встановлення емоційного контакту), релаксаційну (зняття емоційного та фізичного напруження), психотехнічну (формування навичок підготовки свого фізичного стану для більш ефективної діяльності, перебудова психіки для засвоєння більших обсягів інформації), розважальну (створення доброзичливої атмосфери на заняттях).

В числі методів роботи в когнітивному, емоційному та поведінковому блоках використовували методи позитивного зворотного зв’язку, моделювання ситуацій, окремі техніки саморегулювання, ауторелаксації, ритуали, мозковий штурм. Як допоміжні засоби застосовували музику і малювання. Розроблена нами система активного соціально-психологічного навчання лідерів навчальних груп базується на принципі “Не зашкодь” і ідеях гуманістичної психології, зокрема ідеї А.Маслоу про самоактуалізацію особистості.

У зміст тренінгових занять увійшли методи і прийоми, запропоновані В.В.Бойко; І.В.Вачковим; О.І.Денисовою, Г.Г.Ковганич; Н.І.Козловим; Г.М.Лактіоновою, І.В.Зверевою, Л.О.Стариковою;

Т.А.Міщенко; Н.Т.Оганесян; В.В.Петрусинським; Л.М.Рожиною; І.О.Трухіним, О.Т.Шпаком.

З метою визначення ефективності застосованих соціально-психологічних засобів активного навчання лідерів було проведено діагностичне дослідження, яке складалося з двох етапів: на початку навчального року та по закінченні першого семестру. Для оцінки ефективності навчальної роботи враховувалися наступні параметри: 1) індекс активності лідерів і групи; 2) індекс комунікативності лідерів і групи; 3) згуртованість групи; 4) задоволеність процесом спілкування; 5) кількість лідерів, які зберегли статус; 6) кількість лідерів, які втратили статус; 7) кількість нових лідерів.

В результаті проведеної психолого-педагогічної роботи в експериментальних групах на 25% зросла згуртованість, на 16-19% - задоволеність учнів процесом спілкування (табл.1). Зафіксовано

Таблиця 1

Якісно-кількісна характеристика результатів формуючого експерименту

Показники, %	Контрольна група (n=45)				Експериментальна група (n=45)			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	лідери	група	лідери	група	лідери	група	лідери	група
Індекс активності								
вище середнього	<u>51</u>	<u>44</u>	<u>53</u>	<u>54</u>	<u>54</u>	<u>41</u>	<u>83</u>	<u>58</u>
нижче середнього	49	56	47	55	46	59	17	42
Індекс комунікативності								
комунікатор	<u>68</u>	<u>29</u>	<u>66</u>	<u>30</u>	<u>72</u>	<u>36</u>	<u>54</u>	<u>48</u>
реципієнт	32	71	34	70	38	64	46	52
Згуртованість	-	39	-	46	-	42	-	67
Задоволеність процесом спілкування	62	38	59	41	64	36	83	52
Кількість лідерів, які зберегли статус	100	-	71	-	100	-	93	-
Кількість лідерів, які втратили статус	100	-	29	-	100	-	7	-
Кількість нових лідерів	-	-	23	-	-	-	-	-

підвищення індивідуальної активності як лідерів (на 29%), так і інших членів навчальних груп (на 17%). Про ефективність виконаної роботи свідчать зміни у рольових функціях учнів: лідери груп стали

в міжособистісному спілкуванні більш поважно ставитися до ведених та аутсайдерів, вислуховувати їх (у лідерів на 18% знизився рівень комунікативності і підвищився рівень реципієнтності); в свою чергу, члени навчальної групи на 12% підвищили рівень своїх комунікативних здібностей і стали більш активними.

По закінченні експериментальної роботи було зареєстровано більш позитивну динаміку лідерства. Якщо в контрольних групах за один семестр 29% лідерів втратили свій статус, то в експериментальних групах ці показники були в чотири рази кращими. Наприкінці дослідження в контрольних групах учнів з'явилися нові лідери (23%), тоді як в експериментальних - відмічалася стабільність в структурі керівного ядра.

Значущі розбіжності при порівняльному аналізі даних підтверджені розрахунками за критеріями - t-Ст'юдента, U-критерію Манна-Уїтні і W-критерію Вілкоксона (при $p \leq 0,01$; $p \leq 0,05$).

Таким чином, методи і прийоми, які були використані нами в психолого-педагогічній роботі з лідерами експериментальних груп ефективно вплинули на лідерський потенціал і динаміку формування учнівського колективу. Більш активними стали лідери і члени навчальних груп, покращився процес спілкування, зросла групова згуртованість, зменшилась змінюваність лідерів.

В особистісних якостях лідерів експериментальних груп також відзначаються помітні зміни: підвищилися (на 12-15%) показники загального і вербального інтелекту; посилилися мобілізуючі компоненти (на 18-22%) та показники емоційної стійкості (на 9-11%); стала більш вираженою (на 13-15%) колективна спрямованість; підвищилася успішність навчання з професійно-орієнтованих дисциплін (на 8-11%).

В цілому дослідження підтвердило висунуту гіпотезу про те, що лідерство як соціально-психологічний феномен навчальної групи тісно пов'язане з загальним поетапним розвитком учнівського колективу, а у кожній навчальній групі є лідери різних напрямків впливовості на учнів. Доведено, що механізмом висунання особистості в позицію лідера є „діннісний” обмін; підвищення ролі лідерського потенціалу можливе за умови спеціальної цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи ПТУ.

У висновках підводяться підсумки проведеного дослідження, а також визначені перспективи подальшої розробки проблеми.

ВИСНОВКИ

У дослідженні наведене теоретичне узагальнення і нові вирішення проблеми лідерства у навчальній групі ПТУ, яке полягає у розкритті сутності, механізмів та специфіки цього процесу, виявленні критеріїв його прояву, рівнів і динаміки лідерства, умов розвитку лідерського потенціалу в інтересах становлення учнівського колективу.

1. Лідерство, як соціально-психологічний процес, як феномен, що змінюється у часі, відбиває, в першу чергу, неформальну структуру міжособистісних відносин учнів, тісно пов'язаних із загальним поетапним розвитком учнівського колективу.

2. Згідно з трьохкомпонентною моделлю міжособистісної взаємодії учнів у навчальній групі можна виділити три напрямки впливу лідерів на інших членів групи: інтелектуальний, емоційний та практичний. Кожний тип лідерства характеризується певним набором особистісних якостей лідерів, за якими спостерігається їх психологічна перевага.

3. В основі висування того чи іншого учня в позицію лідера навчальної групи лежить складний процес психологічного ціннісного обміну. Порівняв його розгортання обумовлює динаміку розвитку групи і лідерства. На початковому етапі формування групи психологічний обмін розгортається між двома будь-якими членами групи (діадний рівень), а, в кінцевому рахунку, – у середині множини діад, утворених партнерами по групі. В подальшому ціннісний обмін розгортається на груповому рівні, коли однією з сторін-учасниць обміну стає сама група, яка виступає як сукупний колективний суб'єкт. Кінцевим результатом обміну на будь-якій стадії його розгортання є приписування суб'єкту партнерами по групі певного статусу в залежності від його вкладу в життєдіяльність групи.

4. Динаміка неформального лідерства у навчальній групі ПТУ припускає етапність проходження групою ряду складних соціально-психологічних стадій, які визначають змінність типу лідерства. При цьому „полем” розгортання лідерства в навчальній групі є провідний вид діяльності в процесі розвитку учнівського колективу.

5. На основі проведеного дослідження пропонується концептуальна модель структури керівного ядра навчальної групи ПТУ у складі тріади лідерів різних типів. Кожен із лідерів у міжособистісній взаємодії з членами групи буде виконувати свої відмінні один від одного функції, а їх інтегрований результат повинен забезпечити повноцінну життєдіяльність і розвиток навчальної групи як цілісної соціально-психологічної системи.

6. Підвищення ролі лідерського потенціалу у навчальних групах ПТУ можливе за умови спеціальної цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи з керівним ядром групи, зміст якої передбачає соціально-психологічний тренінг для лідерів і інших членів навчальної групи, тренінг для лідерів, програму організації самовиховання лідерів, психолого-педагогічну роботу з інженерно-педагогічними працівниками та батьками учнів і базується на використанні методів та прийомів активного соціально-психологічного навчання (психотехнічні ігри, соціально-психологічні рольові тренінги). Її впровадження стимулювало активність лідерів, призвело до зростання групової згуртованості та стабілізації лідерства.

Таким чином, розроблена автором та впроваджена в систему роботи ПТУ програма

психолого-педагогічної роботи з керівним ядром навчальної групи дозволяє рекомендувати її для підготовки майбутніх інженерно-педагогічних працівників, практичних психологів та для підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми лідерства в навчальній групі. Зокрема, глибшого вивчення чекають питання щодо умов, засобів і форм спільної діяльності інженерно-педагогічних працівників і лідерів; розкриття основних механізмів активного впливу педагогічного колективу на особистість лідера; генезису прояву природних передумов формування організаторських здібностей лідерів різних типів.

Основний зміст дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Василькова О.І. Психолого-педагогічні питання неформального лідерства в навчальній групі ПТУ // Педагогіка і психологія. –1999. - №2 (23). - С. 83-89.

2. Василькова О.І. Структурно-логіческая модель динаміки неформального лідерства в учебной группе // Психологія. Зб. наук. пр. НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 12. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. - С. 113-118.

3. Василькова О.І. Соціально-психологіческие характеристики лідерів учебных групп ПТУ // Психологія. Зб. наук. пр. НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 13. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. - С. 379-385.

4. Василькова О.І. Определение статуса подростков в учебной группе ПТУ с помощью методики “Анализ неформальных коммуникаций” // Психологія. Зб. наук. пр. НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 14. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. - С. 196-200.

5. Василькова О.І. Динаміка неформального лідерства в навчальній групі ПТУ // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. - К.: „Гнозіс”, 2003, т. 5, ч. 3. - С. 64-69.

6. Василькова О.І. Дослідження особистісних характеристик лідерів навчальних груп ПТУ // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. - К.: „Гнозіс”, 2003, т. 5, ч. 4. - С. 73-77.

7. Василькова О.І. Методологічні проблеми лідерства в навчальних групах // “Психологія на перетині тисячоліть”. Зб. наук. пр. учасн. П’ятих Костюківських читань: В 3-х т. – К.: „Гнозіс”, 1998. - т.1. - С. 210-214.

8. Василькова О.І. Методичні підходи до вивчення особистості лідера навчальної групи ПТУ // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Зб. наук.-метод. ст. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (30 вересня - 2 жовтня 1998 р.). – Дрогобич: „Відродження”, 1998. - С. 52-55.

9. Василькова О.І. Соціально-психологічні особливості функціонування підліткових груп у

сучасних умовах розвитку // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины. Сб. науч. тр. Ин-та экономики пром-сти НАН Украины. – Донецк, 1999. - С. 298-303.

10. Василькова О.І. Проблема дослідження динаміки лідерства в навчальній групі // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины. Сб. науч. тр. Ин-та экономики пром-сти НАН Украины. - Донецк, 1999. - С. 330-336.

11. Василькова О.І., Васильков В.М. Проблема дослідження та використання неформального учнівського лідерства у виховній діяльності педагога // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. пр. – К.: „Пед. думка”, 1999. - Кн.1. - С. 146-153 (50%).

12. Василькова О.І. Вплив лідера на морально-психологічну спрямованість учнів ПТУ. // Зб. доп. П'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості” (Україна, Донецьк, 23 травня 1999 р.). Донецьк, 1999. - С. 93-94.

13. Васильков В.М., Василькова О.І. Особливості психолого-педагогічної роботи з “важкими” підлітками: Навч. посіб. - Донецьк: „ДЕОНІС”, 1998. – 388 с. (Лист МО України № 279 від 27.02.1998) (70%).

Анотації

Василькова О.І. Динаміка неформального лідерства в навчальній групі ПТУ. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004.

Дисертацію присвячено питанням виникнення, розвитку та функціонування лідерства в навчальній групі ПТУ. Виявлено, що лідерство формується в динаміці розвитку групи і відбиває неформальну структуру міжособистісних відносин учнів. Визначено типи лідерства: інтелектуальний, емоційний, праксичний. Складено психологічні „портрети” лідерів різних типів.

Встановлено, що в основі механізму висування в позицію лідера групи лежить процес психологічного ціннісного обміну, порівневе розгортання якого обумовлює динаміку лідерства. Динаміка лідерства тісно пов'язана з загальним поетапним розвитком навчальної групи, найважливішими сферами її життєдіяльності.

Розроблена і апробована концептуальна модель структури керівного ядра навчальної групи ПТУ, використання якої дозволяє інженерно-педагогічним працівникам ПТУ поширити діапазон впливу на учнів. Створена система цілеспрямованої роботи з лідерами та іншими членами навчальної групи, з інженерно-педагогічними працівниками та батьками учнів дозволяє: стимулювати активність лідерів, групову згуртованість та задоволеність процесом спілкування; підвищити лідерський потенціал в інтересах формування і розвитку учнівського колективу.

Ключові слова: навчальна група, міжособистісні стосунки, особистість, соціальний статус, лідерство, типи лідерства, ціннісний обмін, динаміка лідерства.

Василькова О.И. Динамика неформального лидерства в учебной группе ПТУ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2004.

Диссертация содержит результаты теоретического и экспериментального исследования возникновения, развития и функционирования лидерства в учебной группе ПТУ.

Раскрыты основные механизмы выдвижения учащихся в позицию лидера учебной группы, определены некоторые детерминанты развития лидерства в динамике обучения группы, разработана концептуальная модель структуры руководящего ядра учебной группы ПТУ, эффективность которой получила свое экспериментальное подтверждение.

Исследованиями установлено, что лидерство как психологический феномен учебной группы, формируется в динамике развития ученического коллектива и отражает его неформальную структуру (лидеры, ведомые, аутсайдеры).

Согласно трехкомпонентной модели межличностных отношений учащихся в учебной группе можно выделить три основных направления влияния лидерства на членов группы: интеллектуальное, эмоциональное и практическое. Каждый тип лидерства характеризуется определенным набором личностных качеств, благодаря которым наблюдается их психологическое превосходство. Доказано, что в основе механизма выдвижения в позицию лидера группы лежит сложный процесс психологического ценностного обмена. Поуровневое его развертывание обуславливает динамику развития группы и лидерства. На начальном этапе формирования группы психологический обмен разворачивается между двумя любыми членами группы (диадный уровень), а, в конечном счете, – внутри множества диад, созданных партнерами по группе. В дальнейшем ценностный обмен разворачивается на групповом уровне, когда одной из сторон-участниц обмена становится сама группа, которая выступает как совокупный коллективный субъект. Конечным результатом обмена является приписывание субъекту партнерами по группе определенного статуса в зависимости от его вклада в жизнедеятельность группы.

Динамика неформального лидерства в учебной группе предполагает определенную этапность прохождения группой ряда сложных социально-психологических стадий, которые определяют сменяемость типа лидерства. При этом “полем” развертывания лидерства является ведущий вид деятельности на разных этапах развития учебной группы.

Полученные результаты были использованы для обоснования концептуальной модели структуры

руководящего ядра учебной группы ПТУ. Согласно предложенной концепции, структура руководящего ядра учебной группы ПТУ должна включать в себя лидеров трех типов: интеллектуального, эмоционального и практического. Каждый из лидеров в межличностном взаимодействии с членами группы будет выполнять свои отличительные функции, а их интегрированный результат должен обеспечить полноценную жизнедеятельность и развитие группы как целостной социально-психологической системы.

В практическом плане предложенная концептуальная модель структуры руководящего ядра учебной группы ПТУ имеет принципиальное значение в улучшении организации учебно-воспитательного процесса. Своевременная опора на наиболее влиятельных учащихся, чей статус базируется на общественно значимых и полезных личностных качествах, будет способствовать более эффективному управлению учебной группой.

Авторская программа психолого-педагогической работы с руководящим ядром учебной группы содержит в себе четыре содержательных блока: социально-психологический тренинг для лидеров и других членов учебной группы; тренинг для лидеров; программу организации самовоспитания лидеров; программу психолого-педагогической работы с инженерно-педагогическими работниками и родителями учащихся. Программа построена в соответствии с выявленными нами социально-психологическими факторами, в частности, уровнем развертывания ценностного обмена в динамике коллективообразования и ведущего вида деятельности на разных этапах развития учебной группы. Предпочтение отдается методам активного социально-психологического обучения лидеров, поскольку привлечение их к управлению учебной группой приводит к наибольшему эффекту в личностном развитии и развитии ученического коллектива. Для успешной реализации программы повышения роли лидерского потенциала группы нами были использованы психотехнические игры и социально-психологические ролевые тренинги.

В результате проведенной психолого-педагогической работы в экспериментальных группах возросли сплоченность и удовлетворенность учащихся процессом общения; повысилась индивидуальная активность лидеров и других членов учебных групп; более сбалансированными стали межличностные отношения лидеров как коммуникаторов и реципиентов; уменьшилась сменяемость лидеров.

Таким образом, методы и приемы активного социально-психологического обучения лидеров позволяют стимулировать развитие лидерского потенциала, межличностных отношений и сплоченности учащихся, стабилизировать состав руководящего ядра учебных групп.

Программа психолого-педагогической работы с руководящим ядром учебной группы может быть рекомендована для внедрения в учебно-воспитательный процесс ПТУ, а также для подготовки

будущих инженерно-педагогических работников, практических психологов, повышения квалификации педагогических кадров.

Ключевые слова: учебная группа, межличностные отношения, личность, социальный статус, лидерство, типы лидерства, ценностный обмен, динамика лидерства.

Vasilkova O.I. Dynamics of non-formal leadership in an academic group of a vocational school. – Manuscript.

Dissertation to gain Candidat degree in psychological. Speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical University of Ukraine named for Dragomanov, Kiev, 2004.

The dissertation is concerned with the questions of appearing, developing and functioning of the leadership in the studying group at Technical School. It is shown that the leadership forms in the dynamics of group forming and reflects the informal structure of the interpersonal relationships. The types of leadership are defined: intellectual, emotional, practical, the psychological portraits of leaders of different types are made up.

It is set that in the basis of the mechanism of moving into the position of the leader of the group there is a process of psychological valuable exchange, unfolding of which level by level conditions the dynamics of the leadership. The dynamics of the leaderships closely connected with the general staging development of the students' group, the most important spheres of their lives.

The conceptual model of managing score of the studying group at Technical Schools are developed and tested; the using of which lets the engineering- pedagogical workers of the Technical School extend the diapason of the influence on students. The system of purposeful work with leaders and other members of the studying group with engineering-pedagogical workers and children's parents is made. It allows to stimulate the activities of the students group joining and satisfaction of the process of study, improve the leader's potential in the interests of forming and developing students' group.

The key words: studying group, interpersonal relationships, personality, social status, leadership, types of leadership, valuable exchange, dynamics of leadership.

Підписано до друку 20. 04. 2004 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Наклад 100 прим. Зам. №194

Віддруковано з оригіналів.

Надруковано ПП Хованська А.А.

83050, м. Донецьк, вул. Університетська, 42

Свідоцтво про реєстрацію № 362 від 20.06.2000 р.

(062) 345-11-70, 381-17-93